
Eigentijdse armoede: individualisering, concentratie en sociale inbedding

1. Inleiding

Recentelijk is in verschillende Duitse studies kritiek uitgeoefend op de wijzen waarop het hedendaagse armoedevraagstuk wordt geconceptualiseerd en onderzocht. Het armoedeonderzoek zou zich teveel richten op de bestudering van sociale categorieën die duurzaam in een bestaansonzekere positie verkeren. Dit beeld van *duurzame* armoede blijkt ook uit de begrippen en metaforen die in wetenschappelijke en publieke debatten worden gehanteerd. Gesproken wordt van 'sociale uitsluiting', 'maatschappelijke tweedeling' en de dreigende opkomst van een 'onderklasse'. Aan deze veelgebruikte begrippen ligt echter de veronderstelling ten grondslag dat armoede bepaalde sociale categorieën duurzaam treft. Eenmaal arm, altijd arm, zo luidt de impliciete gedachte in veel onderzoek naar en debatten over armoede (Snel & Karyotis 1998).

Een aantal Duitse onderzoekers rond Stephan Leibfried verzet zich echter tegen dit - in hun ogen - traditionele beeld van armoede (Buhr 1995; Leibfried et al. 1995; Leisering 1997; Leisering et al. 1999). Zij baseren zich daarbij op eigen empirisch onderzoek waarvan de theoretische grondslag wordt geleverd door Ulrich Beck's analyse van de geïndividualiseerde risicosamenleving (Beck 1986; 1997; Beck & Beck-Gernsheim 1994). Centraal in hun werk staat de idee van *individualisering van armoede en sociale ongelijkheid*. Armoede zou in de hedendaagse samenleving niet meer het kenmerk zijn van bepaalde maatschappelijke categorieën, maar vooral samenhangen met individuele stappen op het levenspad. Hieruit volgt volgens de genoemde auteurs enerzijds dat armoede in alle lagen van de bevolking voorkomt, en anderzijds dat het veelal slechts een tijdelijke levenservaring is (vgl. Snel & Engbersen 1999a en 1999b).

In dit artikel ontwikkelen we twee argumenten tegen deze notie van geïndividualiseerde armoede. Ten eerste zullen we erop wijzen dat, naast degenen die tijdelijk in een situatie van armoede verkeren, er nog altijd duurzame armen zijn die te maken hebben met serieuze materiële beperkingen en sociale achterstanden. Ten tweede wordt de veronderstelling bekritiseerd dat hedendaagse armen er steeds meer alleen voor staan. Empi-

risch onderzoek laat zien, dat traditionele verbanden nog altijd zeer belangrijk zijn in het dagelijkse leven van arme huishoudens.

De opbouw van dit artikel is als volgt. Allereerst bespreken we verschillende gezichten van armoede aan de hand van drie theoretische noties over armoede en sociale uitsluiting. Behalve de *individualiseringstheze* van auteurs als Beck en Leibfried zijn dat de zogenaamde *concentratiethese* en de *these van sociale inbedding*. De concentratiethese benadrukt de ruimtelijke concentratie van duurzame armoede onder bepaalde kwetsbare – met name etnische - groepen. De sociale inbeddingstheze daarentegen heeft vooral oog voor de hulpbronnen die arme huishoudens weten te mobiliseren uit de sociale groepen en netwerken waarvan zij deel uitmaken (par. 2).

Na deze theoretische beschouwingen presenteren we twee afzonderlijke empirische analyses. De eerste betreft een kwantitatieve analyse van de duurzaamheid van armoede in Nederland en de mate waarin duurzame en herhaalde armoede gepaard gaan met materiële en sociale deprivatie (par. 3). In een tweede empirische analyse worden enkele resultaten gepresenteerd van een etnografisch onderzoek onder arme huishoudens in Amsterdam-Noord. Met name wordt ingegaan op de mate waarin de onderzochte huishoudens gebruik kunnen maken van verschillende vormen van sociaal kapitaal (par. 4). (Zie voor een uitgebreid verslag van dit onderzoek in Amsterdam-Noord: Engbersen, Snel & Ypeij 1998; Ypeij, Snel & Engbersen 1990.)

2. Drie thesen over armoede

De individualiseringstheze over armoede en sociale uitsluiting vindt zijn theoretische fundering in het werk van Ulrich Beck. Beck betoogt dat de individuele levensloop in de hedendaagse samenleving minder dan vroeger volgens vaste banen verloopt. Moderne burgers zijn genoodzaakt door de toegenomen baan- en relationele onzekerheid om hun persoonlijke biografie sterker naar eigen inzichten in te richten. Hiermee zijn nieuwe kansen verbonden, maar ook risico's. Naarmate het hebben van een gezin en een 'baan voor altijd' minder tot het normale patroon behoren, worden meer mensen geconfronteerd met breuken in hun persoonlijke biografie zoals scheiding en verlies van werk (vgl. Beck 1986 & 1997; Beck & Beck-Gernsheim 1994). Zulke breuken in de persoonlijke biografie brengen ook een, zij het veelal tijdelijk, risico op armoede met zich mee.

Het effect van individualisering voor armoede is tweeledig (vgl. Leisering 1997). Het eerste effect betreft de 'vertijdelijking' (*Verzeitlichung*) van armoede en sociale ongelijkheid. Door de vele veranderingen in het persoonlijk leven lopen mensen een grotere kans om ooit in hun leven in armoede te geraken. Tegelijkertijd biedt dezelfde dynamiek in het leven van mensen mogelijkheden om uit armoede te ontsnappen. Het effect is dat armoede en bijstandsafhankelijkheid meer dan vroeger het geval was, beperkt blijft tot een voorbijgaande fase in de persoonlijke biografie van mensen. Dergelijke noties worden ondersteund door Duits empirisch armoedeonderzoek. Leibfried et al. (1995) laten zien dat armoede- en bijstandscarrières vaak korter zijn dan veelal wordt verondersteld. Veel bijstandsccliënten zijn binnen het jaar uit de bijstand verdwenen, zonder er ooit weer in terug te keren. Er is meer dynamiek in armoede (c.q. bijstandsafhankelijkheid) dan vaak wordt gedacht. De 'tijd van armoede' heeft een bepaald begin, een specifieke verloop en meestal ook een einde. Duurzame armoede en bijstandsafhankelijkheid zijn eerder de uitzondering. Verhalen over een dreigende maatschappelijke tweedeling berusten volgens Leibfried et al. (1995, 11) op een 'dramatisering' van de situatie.

Het tweede effect van individualisering is dat steeds meer mensen ooit in hun leven met armoede te maken krijgen. Armoede blijft in de hedendaagse samenleving niet beperkt tot traditionele marginale groepen, maar dringt door tot in het brede maatschappelijke midden. Volgens Beck is daarom sprake van een democratisering van het risico van armoede en uitkeringafhankelijkheid:

Was früher als Gruppenschicksal zugewiesen wurde, wird - mit vielen Einschränkungen - heute sozusagen biographisch querverteilt. Schematisch gesprochen: Die Gegensätze sozialer Ungleichheit tauchen als Gegensätze zwischen Lebensabschnitten innerhalb einer Biographie wieder auf. Das ist natürlich überformuliert. Überspitzt die beobachtbare Tendenz, daß die Lebensläufe mit der Individualisierung vielfältiger, gegensätzlicher, brüchiger, unsicherer, auch für katastrophaler Einbrüche anfälliger, aber auch bunter, umfassender, widersprüchlicher werden, bis hin zu der Tatsache, daß ein wachsender Teil der Gesamtbevölkerung mindestens 'vorübergehend' Arbeitslosigkeit (und Armut) ausgesetzt ist (Beck 1986, 149).

Tegen het individualiseringsperspectief zijn drie fundamentele bezwaren in te brengen.

Het eerste bezwaar richt zich op de overaccentuering van de idee van democratisering van armoede en het negeren van de ruimtelijke concentratie van arme huishoudens in specifieke gebieden. Ook al krijgen steeds meer bevolkingsgroepen incidenteel met financiële bestaansonzekerheid te

maken, dan nog kan niet ontkend worden dat juist het risico om langdurig in armoede te verblijven nog altijd sociaal ongelijk verdeeld is. Dit geldt in het bijzonder voor de ruimtelijke verspreiding van armoede.

Een tweede kanttekening betreft de vraag of de individualiseringstheorie niet al te zeer de levenssituatie van de middenklasse, of meer specifiek: de blanke middenklasse, schetst. Gesproken wordt van individuele levensplanning, van veranderende banen en van dubbele carrières binnen één huishouden. De vraag is in hoeverre dergelijke verschijnselen de alledaagse realiteit vormen voor groepen die in een meer kwetsbare maatschappelijke positie verkeren. Beck heeft daarnaast te veel oog voor de officiële statistieken van echtscheiding en de groei van het aantal alleenstaande huishoudens, en te weinig voor de inbedding van individuen en huishoudens in hechte, informele sociale netwerken. Sociologisch en antropologisch onderzoek wijst in dit verband op de betekenis van sociaal kapitaal dat arme huishoudens bezitten of weten te mobiliseren.

Een derde kanttekening heeft betrekking op de conceptualisering van armoede. Binnen het individualiseringsperspectief wordt het begrip armoede op een zeer onproblematische manier gebruikt. Het begrip armoede lijkt samen te vallen met leven van een bijstandsuitkering (bijvoorbeeld bij Leibfried et al. 1995). Het is echter de vraag of tijdelijke bijstandsafhankelijkheid kan worden gelijkgeschakeld met armoede. Indien een strengere definitie van armoede wordt gehanteerd, bijvoorbeeld door de duur van het moeten rondkomen van het sociaal minimum in de conceptualisering van armoede te betrekken, zal het veel moeilijker zijn om te spreken van een democratisering van armoede.

De kritiek op de individualiseringstheorie (met name het eerste en tweede punt) brengt ons bij de andere twee theoretische perspectieven. Zo schrijft Wilson (1987; 1996) dat er sprake is van een toenemende concentratie van duurzame armoede en baanloosheid (*joblessness*) bij bepaalde maatschappelijke categorieën en in bepaalde ruimtelijke contexten, met name bij Afro-Amerikanen en in de Noord-Amerikaanse binnensteden. Dit is de reden waarom we zijn benadering als het *concentratieperspectief* aanduiden (vgl. Snel & Karyotis 1998). Deze concentratie van armoede en baanloosheid is het gevolg van processen van economische herstructurering, selectieve migratie en het wegvallen van traditionele integratiekaders. De centrale boodschap van Wilson en verwante armoedeonderzoekers is echter, dat armoede geenszins een tijdelijk zaak is. Bij bepaalde bevolkingsgroepen en in bepaalde buurten is wel degelijk sprake van duurzame armoede en uitsluiting (vgl. Jargowski 1997). Dit geldt voor de Verenigde

Staten, maar ook – zij het in veel geringere mate – voor Nederland en andere West-Europese landen.

De *these van sociale inbedding* treft men met name aan in de literatuur over migratie, etnisch ondernemerschap en overlevingsstrategieën van kwetsbare burgers (vgl. Stack 1974; Gonzáles de la Rocha 1994; Edin & Lein 1997). De kern van deze these is dat kwetsbare individuen zijn ingebed in meer of minder hechte familie- en vriendschapsnetwerken. Portes spreekt in dit verband over de 'relationele inbedding' van burgers, die gezien kan worden als een vorm van sociaal kapitaal. In navolging van Bourdieu (1989) definieert hij daarbij sociaal kapitaal als het vermogen van individuen om bepaalde middelen te mobiliseren uit een gemeenschap of sociaal netwerk waar men deel van uitmaakt (Portes 1995 en 1998).

Noties van sociale inbedding en sociaal kapitaal veronderstellen echter dat arme huishoudens überhaupt deel uitmaken van sociale netwerken. De vraag is hoe zich dit verhoudt tot de door Beck beschreven individualiseringstendens. Nu stellen Beck en andere verwante auteurs (vgl. Giddens 1991, Bauman 1998) niet dat hedendaagse burgers geheel losraken van informele relatienetwerken. Er is eerder sprake van een verandering van sociale bindingen en relaties. Hechte en duurzame bindingen, met name binnen de familie en de buurt, zouden steeds meer plaats maken voor losere en vaak tijdelijke relaties, in soms wereldwijde netwerken. Juist op dit punt kan men zich afvragen of Beck niet al te zeer een middenklassenperspectief hanteert en of meer traditionele buurt- en familiebindingen niet nog altijd een belangrijke rol vervullen in het leven van arme huishoudens (vgl. Komter, Burgers & Engbersen 1999).

De drie thesen over hedendaagse armoede sluiten elkaar geenszins uit. Het is eerder zo dat elke these een bepaald gezicht van hedendaagse armoede belicht en opgaat voor een deel van de armoedepopulatie. Sommigen zijn slechts kortstondig afhankelijk van een bijstandsuitkering c.q. een laag inkomen (waarbij het overigens de vraag is of men deze personen 'arm' moet noemen), anderen verkeren duurzaam of steeds opnieuw in een precarie financiële situatie. Sommige armen zijn maatschappelijk geïsoleerd, anderen zijn opgenomen in hechte sociale netwerken en kunnen daardoor een aanzienlijke sociale en materiële steun mobiliseren. Armoedeonderzoek dat niet wil volstaan met het in kaart brengen van het aantal armen, de achtergrondkenmerken van arme huishoudens en de ontwikkeling van de koopkracht laat een sterke mate van differentiatie zien binnen de brede beleidscategorie van 'sociale minima'.

3. Tijdelijke en duurzame armoede in Nederland

Een centraal, maar ook controversieel punt in de individualiseringstheorie over armoede betreft de veronderstelde tijdelijkheid van armoede en andere vormen van sociale uitsluiting. Beck meent dat armoede en werkloosheid meestal tijdelijke ervaringen zijn en dat er sprake is van voortdurende overgangen in en uit de armoede. Letterlijk spreekt Beck (1986, 147) van '*der Grauzone des Kommens und Gehens*' waarin de meeste werklozen (en armen) verblijven. In deze paragraaf proberen we deze assumpties te testen met behulp van een grootschalige longitudinale dataset met inkomensgegevens van Nederlandse huishoudens (vgl. Muffels, Snel, Fouarge & Karyotis 1998; Muffels, Fouarge & Snel 1999).

De gebruikte gegevens zijn afkomstig van het Sociaal-Economisch Panelonderzoek (SEP) van het CBS. Dit jaarlijks gehouden onderzoek bevat onder meer inkomensgegevens van ongeveer vijfduizend huishoudens en 13.000 personen. Hier gebruiken we echter een bewerking van het SEP waarbij het inkomen van huishoudens over een periode van tien jaar (januari 1986 – april 1996) gevolgd kan worden. Op deze manier is het mogelijk om armoedecarrières te reconstrueren. Armoede wordt hier gedefinieerd als het hebben van een inkomen onder of rond (hooguit vijf procent boven) het wettelijk sociaal minimum zoals vastgelegd in de bijstandswet. De eenheid van analyse is het individu. Dit is noodzakelijk omdat de samenstelling van huishoudens in tien jaar tijd veelvuldig verandert. Personen die deel uitmaakten van huishoudens met een inkomen onder de armoedegrens worden als 'arm' beschouwd. Aangezien een jaarlijks panelonderzoek te maken krijgt met een aanzienlijke uitval van respondenten, is het aantal personen waarvan het inkomen voor alle tien jaren gereconstrueerd kan worden aanzienlijk minder dan het hiervoor genoemde aantal van 13.000 respondenten.

Afgezien van degenen die in tien jaar tijd geen enkele keer een inkomen onder de vastgestelde armoedegrens hadden, worden in de analyse drie armoedecarrières of drie typen arme mensen onderscheiden (vgl. Walker 1994):

- . de incidentele armen die slechts eenmaal een inkomen onder of rond het sociaal minimum hadden en niet langer dan twee jaar achtereen;
- . de herhaaldelijk armen die meerdere keren een inkomen onder of rond het sociaal minimum hadden, maar nooit langer dan twee jaar achtereen;
- . de duurzaam armen die minstens één aaneengesloten periode van drie jaar of langer onder of rond het sociaal minimum leefden.

De verhoudingen tussen de drie categorieën worden weergegeven in tabel 1. Hierin worden de cijfers tussen de twee afzonderlijke vijfjaarlijkse periodes (1986-1990 en 1991-1995) en voor de tienjarige periode als geheel (1986-1995) weergegeven.

Tabel 1 *Armoedecarrières in Nederland (1986-1996)*

Perioden	1986-1990	1991-1995	1986-1995
'nooit-armen'	76%	75%	66%
'incidenteel armen'	15%	11%	14%
'herhaaldelijk armen'	8%	7%	12%
'blijvers' of 'duurzaam armen'	2%	7%	7%

Bron: Muffels, Snel, Fouarge & Karyotis 1998, p. 49 (gebaseerd op CBS, Sociaal-Economisch Panelonderzoek 1986-1996)

Een aantal zaken valt op in tabel 1. Allereerst is opmerkelijk hoeveel personen in een periode van tien jaar tijd minstens één keer geconfronteerd worden met een inkomen onder of rond het sociaal minimum. Dit aantal is veel hoger dan op basis van jaarlijkse statistieken over armoede mocht worden verwacht. Op basis van dergelijke jaaroverzichten weten we dat ongeveer negen procent van alle Nederlandse volwassenen in een minimumhuishouden leeft, maar kennelijk gaat het om steeds *verschillende* mensen en *verschillende* huishoudens. Het aantal personen dat in tien jaar tijd minstens één keer met armoede te maken krijgt, is immers vele malen groter, dan we op basis van bestaande statistieken mochten verwachten (33%). Deze bevinding kan worden opgevat als een empirische bevestiging van de ideeën van Beck en van Leibfried et al. over de *democratisering* van hedendaagse armoede. Het aantal mensen dat ooit in het leven met een minimuminkomen geconfronteerd wordt, is zo groot dat het niet alleen maar om de traditionele kwetsbare groepen kan gaan. De ervaring van – op zijn minst tijdelijke armoede – is veel wijder verbreid in de Nederlandse samenleving.¹

Ten tweede blijkt uit tabel 1, dat de incidentele armen de grootste deelcategorie binnen de armoedepopulatie vormen. In meer dan veertig procent van alle gevallen blijkt het hebben van een minimuminkomen een tijdelijke en eenmalige zaak.² Het aandeel van de herhaaldelijk armen of pendelarmen, die weliswaar tijdelijk in staat zijn hun financiële positie te verbeteren maar desondanks meerdere keren terugvallen rond het sociaal minimum, is wat kleiner (ruim een derde). Iets meer dan één op de vijf van de totale armoedepopulatie kan gerekend worden tot de duurzame armen, die minstens drie jaar achtereen rond het minimum leven – of leefden

(ook bij deze categorie is het mogelijk dat men bij het laatste meetmoment uit armoede is ontsnapt). Geconcludeerd kan worden dat het aandeel duurzame armen veel geringer is dan op basis van de gebruikelijke statistieken op jaarbasis verwacht mocht worden.³

Geconcludeerd kan worden dat voor de grootste deelcategorie onder de armen, armoede inderdaad een tijdelijke en eenmalige ervaring is. Een andere deelcategorie valt weliswaar vaker terug in armoede, maar ook deze personen kennen perioden waarin het financieel beter gaat. Niettemin heeft ook de categorie duurzame armen niet opgehouden te bestaan. Het 'komen en gaan' in en uit de armoede (in de woorden van Beck) gaat niet op voor de gehele armoedepopulatie. Voor één op de vijf personen uit de armoedepopulatie is duurzame armoede een alledaagse realiteit. Onder deze groep *duurzaam werklozen treft men verhoudingsgewijs minder werkenden* (voor wie armoede eerder een tijdelijke zaak is), maar meer werklozen en bijstandsgerechtigden, waaronder vooral veel niet (meer) getrouwde vrouwen c.q. eenoudergezinnen met een bijstandsuitkering (Muffels et al. 1998, 51. Onze kritiek op Beck en op Leibfried et al. is, dat men de problematiek van duurzame armoede lijkt te veronachtzamen.

Een tweede vraag in de kwantitatieve analyse betreft de mate waarin een inkomen rond het sociaal minimum gepaard gaat met materiële en sociale deprivatie. Het antwoord op deze vraag is essentieel om tot een beoordeling van armoede in een hoogontwikkelde verzorgingsstaat te komen. Is er daadwerkelijk sprake van armoede in de zin dat huishoudens die van een inkomen op bijstandsniveau moeten rondkomen onvoldoende financiële middelen hebben om te kunnen voorzien in die materiële goederen en sociale activiteiten die in onze samenleving noodzakelijk worden geacht? En welke verschillen treden op tussen tijdelijke, herhaalde en duurzame armen.

In de internationale armoedeliteratuur wordt voortdurend de vraag gesteld of in hoogontwikkelde verzorgingsstaten als de Nederlandse daadwerkelijk sprake is van armoede. Zo betoogde Schuyt (1996) dat in Nederland niet zozeer financiële armoede en materiële deprivatie de kern van het probleem vormen, maar sociale overbodigheid. Een soortgelijke observatie maakte de Noorse socioloog Ringen (1987) al wat langer geleden. Hij onderzocht of het leven van een (volgens Noorse begrippen) gering inkomen gepaard ging met materiële en sociale deprivatie en concludeerde dat dit slechts in zeer geringe mate het geval was. In ieder geval bleek het aantal Noorse huishoudens dat sterk gedepriveerd is (gemeten volgens een aantal objectieve indicatoren van materiële en sociale deprivatie) aanzienlijk geringer dan het aantal huishoudens dat volgens formele maatstaven

een laag inkomen had. Tabel 2 presenteert soortgelijke gegevens voor Nederland, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen de drie typen armen.

Tabel 2 *Mate van materiële en sociale deprivatie bij arme en niet-arme individuen (1995)*

	Nooit arm	Incidenteel arm	Herhaald arm	Duurzaam arm
Hoe rondkomen met totaal Huishoudinkomen ^a :				
(zeer) moeilijk	5.2%	11.6%	28.2%	37.0% **
Eerder moeilijk/ gemakkelijk	44.0%	50.3%	44.2%	41.9%
(zeer) gemakkelijk	50.9%	38.1%	27.6%	21.1%
Bezit geen ^b :				
Auto	13.9%	22.4%	43.9%	48.5% **
Diepvriezer	26.2%	28.8%	37.9%	45.8% **
Wasmachine	1.8%	4.4%	7.6%	7.0% **
Telefoon	0.4%	1.0%	1.8%	4.8% **
Kleurentelevisie	1.4%	1.9%	1.8%	2.6%
Heeft onvoldoende geld voor ^b :				
Nieuwe kleren	19.2%	31.4%	51.5%	65.2% **
Vakantie	24.6%	36.5%	62.1%	59.3% **
Eten met kennissen	15.4%	20.8%	34.8%	34.8% **
Verwarmen huis	1.5%	2.6%	3.5%	8.9% **
Warme maaltijden	1.0%	2.5%	4.0%	4.4% *
Heeft de afgelopen 12 maanden achterstand gehad met huur of hypotheek ^b	3.0%	2.5%	8.6%	3.7% **
Is geen lid van hobby- of sportvereniging ^c	51.5%	54.8%	61.8%	66.7% **
Aantal gemiste items ^b :				
2 items of minder	92.3%	83.0%	58.2%	52.4% **
3 of 4 items	6.5%	13.3%	28.4%	31.3%
5 items of meer	1.2%	3.7%	13.4%	16.3%

a) n=3918; b) n=1085; c) n=3159 / * significant op 5%; ** significant op 1%

Bron: Muffels, Snel, Fouarge & Karyotis 1998, p. 61 (gebaseerd op CBS, Sociaal-Economisch Panel-onderzoek 1995)

De tabel begint men gegevens over de subjectieve ervaring van armoede. Kan men moeilijk of eerder gemakkelijk rondkomen van het beschikbare huishoudinkomen? We zien een afgetekend verschil *binnen* de armoedepopulatie. Een zeer grote meerderheid van degenen die nooit of slechts tijdelijk arm waren, meent dat het beschikbare huishoudinkomen op zijn minst bevredigend is. Een grote minderheid van zowel de herhaaldelijk als de duurzame armen (resp. 28 en 37%) meent daarentegen, dat men slechts met (grote) moeite kan rondkomen.

Ook bij alle andere indicatoren zien we steeds een verschil tussen enerzijds degenen die nooit of slechts tijdelijk arm zijn en anderzijds de herhaaldelijk en duurzame armen. Zestig procent van de respondenten uit de beide laatste categorieën zegt onvoldoende geld te hebben om op vakantie te gaan, geregeld nieuwe kleren te kopen of lid te zijn van een hobby- of sportclub.⁴ Veertig tot vijftig procent van beide categorieën zegt geen geld te hebben voor een auto of koelkast. Van de materiële goederen blijken alleen de televisie en de telefoon (noodzakelijk om sociale contacten te onderhouden) wijdverbreid. Opmerkelijk is dat rond vier procent van de herhaaldelijk en duurzame armen geen geld zegt te hebben voor een dagelijkse warme maaltijd. Bij ons eigen onderzoek onder arme huishoudens in Amsterdam-Noord, die vaak al veel langer van een minimuminkomen moesten rondkomen, zegt zelfs vijftien tot twintig procent dat men onvoldoende geld heeft voor een dagelijkse warme maaltijd (Ypeij, Snel & Engbersen 1999, 41).

Tenslotte is in tabel 2 ook uitgerekend in hoeverre sprake is van een cumulatie van deprivatie. Met andere woorden, in hoeverre zeggen respondenten dat ze meerdere of zelfs een groot aantal van de goederen en activiteiten uit tabel 2 missen. Bij degenen die nooit of slechts incidenteel arm waren, komt deze gecumuleerde deprivatie eigenlijk niet voor. Tachtig tot negentig procent van de respondenten uit deze groepen mist hooguit één of twee van de in tabel 2 genoemde items. Bij de herhaaldelijk en duurzame armen ligt dit echter anders. Bij hen is wel sprake van een cumulatie van deprivatie. Iets minder dan de helft van beide groepen mist minstens drie zaken uit de lijst van (veelal noodzakelijk geachte) goederen en activiteiten. Meer dan tien procent mist zelfs vijf items of meer en kan daarmee als sterk gedepriveerd worden aangemerkt. Tenslotte kan worden opgemerkt dat sociale deprivatie (dat wil zeggen, bezuinigen op sociale activiteiten zoals vakantie, uitgaan, vrienden ontvangen en lidmaatschappen) verhoudingsgewijs vaker voorkomen dan materiële deprivatie.

Vastgesteld kan worden dat het leven rond het sociaal minimum, ook in de Nederlandse verhoudingen, gepaard gaat met materiële en (vooral) sociale deprivatie. Dit geldt met name voor personen of huishoudens die langdurig van een inkomen rond het minimum moeten rondkomen of die steeds opnieuw in een situatie van bestaansonzekerheid terechtkomen. Ook materiële armoede (bijvoorbeeld geen geld hebben voor een dagelijkse, warme maaltijd) blijkt ondanks het hoge voorzieningenniveau van de Nederlandse verzorgingsstaat geenszins uitgestorven. Dit is wellicht niet alleen terug te voeren op geringe inkomsten, maar ook op hoge uitgaven (woonlasten, schulden, enz.). De analyse maakt het mogelijk om nader te specificeren wie in de Nederlandse verhoudingen al dan niet tot de armoe-

depopulatie gerekend moet worden. Het begrip armoede dient ons inziens vooral gereserveerd te worden voor degenen die langdurig rond het sociaal minimum verkeren dan wel er – met onderbrekingen – steeds weer in terecht komen. Deze categorieën staan ook centraal in het armoedeonderzoek in Amsterdam-Noord.

Het sociaal kapitaal van arme huishoudens in Amsterdam-Noord

In deze paragraaf doen wij verslag van enkele bevindingen van een intensief onderzoek onder arme huishoudens in de Amsterdamse deelgemeente Amsterdam-Noord. Dit onderzoek maakt deel uit van een groter onderzoeksproject *Landschappen van armoede*. Doel van dit project is het beschrijven en verklaren van de leefsituatie van diverse kwetsbare groepen (langdurig werklozen, eenoudergezinnen, jongeren, ouderen, allochtonen) in verschillende stedelijke en rurale gebieden in Nederland. Centraal uitgangspunt van het onderzoek is dat armoede bij verschillende bevolkingsgroepen en in verschillende ruimtelijke contexten andere vormen aanneemt. Armoede in de grootstedelijke 'uitkeringsbuurt' kent andere verschijningsvormen dan op het platteland. Armoede heeft voor ouderen andere gevolgen dan voor jongeren of eenoudergezinnen.⁵

In navolging van auteurs als Minigione (1987 en 1994), Roberts (1991 en 1994) en Edin (1991 en 1997) beoogt het onderzoek onder andere inzicht te bieden in de diverse overlevings- of bestaansstrategieën (*survival strategies*) die arme huishoudens ontwikkelen om hun situatie hanteerbaar te maken en indien mogelijk te verbeteren. Hoe gering de speelruimte voor sommige huishoudens ook is, er zijn diverse manieren om met financiële schaarste om te gaan, manieren die uitgetoet en aangeleerd, aangepast en verbeterd kunnen worden:

Denying the existence of strategies is equivalent to saying that poverty determines the lives of the poor in such way that their courses of action are given' (Gonzales de la Rocha 1993, 13).

Eén van de relevante hulpbronnen is het sociale relatiernetwerk waarin mensen participeren en waaruit ze bepaalde vormen van sociale en/of materiële steun kunnen mobiliseren. In het onderzoek is uitvoerig nagegaan of en van wie arme huishoudens verschillende vormen van steun verkrijgen. Het kan hier gaan om directe financiële of materiële steun in de vorm van geld of goederen, maar ook om meer indirecte vormen van sociale steun zoals het uitwisselen van informatie over mogelijkheden om goed-

koop in te kopen of om bij te verdienen, het samen delen van bepaalde goederen of onderling uitwisselen van diensten, het gezamenlijk ondernemen van inkomensverwervende activiteiten, enzovoort. De analyse van sociale steun onder arme huishoudens biedt een zekere relativering van de individualiseringsthese van Beck en anderen. Waar individualiseringstheoretici het verval van traditionele instituties als buurt en familie verkondigen, zien we dat ondersteunende informele bindingen binnen de familie en de buurt voor arme huishoudens nog steeds van groot belang zijn om rond te komen.

We beginnen echter met enkele opmerkingen over de onderzoekslokatie. In eerdere publicaties is gewezen op het verschijnsel van de 'uitkeringsbuurt' in Nederland. Typisch voor de Nederlandse verhoudingen is niet zozeer de concentratie van lage inkomens in bepaalde buurten, maar veeleer de concentratie van uitkeringsafhankelijkheid. In sommige buurten, met name in de grote steden, is het leven van een uitkering een vanzelfsprekend patroon geworden: veertig tot zelfs vijftig procent van de volwassen bewoners van zulke buurten betreft het inkomen uit een of andere uitkering (bijstand, WW, WAO) – ouderen met een AOW-uitkering nog niet meegeteld. Ook diverse buurten in Amsterdam-Noord kwamen voor in een eerder samengestelde 'top dertig' van uitkeringsbuurten in de vier grote steden (Engbersen & Snel 1996). In de onderzochte Amsterdamse buurten treffen we een post-industrieel landschap aan. De bevolking van Amsterdam-Noord was oorspronkelijk sterk aangewezen op de werkgelegenheid van de Amsterdamse haven en scheepsbouw. Met de massale bedrijfssluitingen van begin jaren tachtig sloeg echter de werkloosheid toe en werd het industriële loonarbeidregime ingewisseld voor een uitkeringsregime. Tegelijkertijd kende Amsterdam-Noord een sterke instroom van etnische minderheidsgroepen, die evenmin veel maatschappelijke kansen hadden. Het resultaat is een sterke concentratie van kwetsbare groepen (arme huishoudens, bijstandsgerechtigden, eenoudergezinnen, etnische minderheden) in bepaalde buurten.

Een belangrijke vraag in het onderzoek was hoe arme huishoudens binnen deze sociaal-ruimtelijke context omgaan met armoede en uitkeringsafhankelijkheid. Daarbij is zowel aandacht besteed aan bewuste pogingen van arme huishoudens om met minder geld rond te komen als aan pogingen om op informele wijze extra inkomsten te genereren. Hier richten we de aandacht op slechts één aspect van deze bestaansstrategieën, namelijk het belang van informele sociale netwerken – oftewel: sociaal kapitaal – voor arme huishoudens om rond te komen. (Een meer volledig verslag

van het onderzoek in Amsterdam-Noord treft men in: Engbersen, Snel & Ypeij 1998; Ypeij, Snel & Engbersen 1999).

In Amsterdam-Noord zijn tachtig arme huishoudens geïnterviewd. Bijna tweederde van de respondenten was alleenstaand of hoofd van een een-oudergezin. Een kwart van de respondenten betrof gezinnen, soms met kinderen. Eveneens een kwart van onze respondenten was ouder dan zestig jaar. Precies de helft van de respondenten leefde van een bijstandsuitkering. Ook is gesproken met diverse gepensioneerden en arbeidsongeschikten. Tenslotte waren er een twaalfstal werkenden, waaronder enkele zelfstandige ondernemers, onder onze respondenten (vijftien procent). Ook in Nederland komen er *working poor* – een vaak vergeten categorie – voor. Driekwart van onze respondenten betrof autochtone buurtbewoners. Het was een bewuste keuze om ons in deze deelstudie op de armoedeproblematiek onder autochtone Nederlanders te richten. Tenslotte kan worden opgemerkt dat we te maken hebben met een relatief laag opgeleide populatie. Driekwart van de respondenten heeft hooguit een VBO- of MAVO-diploma op zak, bijna een kwart had niet meer dan de lagere school afgerond.

Hoewel het bedoeling van om alleen arme huishoudens te interviewen – ‘armoede’ is ook hier geoperationaliseerd als het hebben van een inkomen van iets (hooguit 10%) boven het wettelijk sociaal minimum – bleken een aantal huishoudens toch een iets hoger inkomen te hebben. Deels betrof het ouderen, van wie pas tijdens het interview bleek dat ze toch een aanvullend pensioen hadden, en deels langdurig werklozen die na een soms jarenlang bijstandsbestaan recentelijk nieuw werk vonden of de pensioengerechtigde leeftijd bereikten – en daardoor een hoger inkomen kregen. Een ander belangrijk thema betreft de *duur* van een laag inkomen. Tabel 3 presenteert hierover enige gegevens. Allereerst is de respondenten gevraagd hoe lang zij al hun huidige bron van inkomsten hebben. Zo blijkt de gemiddelde bijstandsduur van de geïnterviewde bijstandsgerechtigden meer dan acht jaar te zijn. Op zichzelf zegt dit gegeven echter nog niets over de *armoededuur*. Het is immers denkbaar dat mensen een andere inkomensbron kregen zonder er financieel op vooruit te gaan, bijvoorbeeld doordat een uitkering werd ingeruild voor laag betaald werk of voor een laag pensioen. We zijn daarom voor alle respondenten met een inkomen rond het sociaal minimum nagegaan hoe lang zij al zo'n laag inkomen hebben.

Tabel 3 *Indicaties van de armoededuur*

	Duur huidige inkomensbron		Duur huidige of lager inkomen*	
	gemiddeld in aantal jaren	n	gemiddeld in aantal jaren	n
Werkend	3.3	8	8.4	7
AOW	10.6	12	16.3	7
Bijstandsuitkering	8.1	37	8.2	35
WAO/Ziektewet	12.4	14	8.7	9
Overig	5.5	2	3.5	2
Totaal	8.8	73	9.0	63

*alleen huishoudens met een inkomen onder de armoedegrens

Bron: Ypeij, Snel & Engbersen (1999, 37)

De gemiddelde armoededuur van de respondenten bedraagt maar liefst negen jaar. Bij ouderen (met een AOW-uitkering) loopt de gemiddelde armoededuur zelf op tot ruim zestien jaar. Bij de andere categorieën is de gemiddelde armoededuur wat korter. Opmerkelijk bij werkenden is, dat de gemiddelde armoededuur langer is dan de periode waarin men heeft gewerkt. Dit zou er op duiden, dat de werkenden onder onze respondenten vóórdat ze gingen werken al rond het sociaal minimum zaten en er ook door werk financieel niet op vooruit zijn gegaan. Het betreft onder meer vrouwen met parttime of onregelmatig werk, die er desondanks niet in slagen om boven de armoedegrens uit te komen.

Vastgesteld kan worden dat die categorie die in de totale armoedepopulatie de minderheid vormt – degenen die jarenlang achtereen van een inkomen rond het sociaal minimum moeten rondkomen – in onze steekproef juist centraal staat.

Tijdens de interviews is uitvoerig gevraagd naar de sociale contacten en informele steunrelaties van arme huishoudens. De vraag is in welke mate zij een beroep konden doen op verschillende vormen van sociaal kapitaal. Met Portes (1995, 12-3) verstaan wij hieronder:

(...) the capacity of individuals to command scarce resources by virtue of their membership in networks or broader social structures. (...) The social resources themselves are not social capital; the concept refers instead to the individual's ability to mobilize them on command. (...) The ability to obtain such gifts (social capital) does not inhere in the individual, as the possession of money (material capital) or education (human capital) does, but is instead a property of the individual's set of relationships with others. Social capital is a product of embeddedness.

De veronderstelling is dus, dat het ingebed zijn in sociale relatienetwerken bepaalde voordelen biedt. Wie verbonden is met anderen en wie in staat is daaruit hulpmiddelen – emotioneel, materieel en informatief – te mobiliseren is beter af dan anderen. De vraag is nu in hoeverre arme huishoudens in Amsterdam-Noord in staat waren om informele steun te mobiliseren en zo ja, welke betekenis dat heeft voor hun leefsituatie.

Tweederde van de respondenten in Amsterdam-Noord geeft aan op de een of andere manier door anderen geholpen te worden. Er kan daarbij een onderscheid worden gemaakt tussen diverse vormen van sociaal kapitaal: permanente ondersteuning, incidentele ondersteuning en onderlinge steun op basis van wederkerigheid. De eerste twee verschijningsvormen van sociaal kapitaal zijn gebaseerd op onderlinge, solidaire gevoelens. Mensen steunen elkaar vanuit de ervaren emotionele verbondenheid met elkaar. Dergelijke gevoelens bestaan met name binnen de directe familie, maar ook in de bredere verwantenkring of in bepaalde buurtnetwerken of etnische netwerken. Sterke emotionele verbondenheid leidt soms tot permanente ondersteuning van arme huishoudens. Bij een minder sterke emotionele verbondenheid is eerder sprake van incidentele ondersteuning.

De derde vorm van sociaal kapitaal is van een andere orde. Hier is onderlinge hulp niet zozeer gebaseerd op solidaire gevoelens, maar op rationele overwegingen. Men steunt elkaar in de verwachting dat de hulp op een gegeven moment op de één of andere wijze geretourneerd wordt. Bij dit type steunrelaties kan overigens nog een onderscheid worden gemaakt tussen relaties waarin sprake is van evenwichtigheid in de onderlinge uitwisselingen (*balanced reciprocity*) en relaties waarin een zekere onevenwichtigheid is gekropen. In onderlinge uitwisselingsrelaties waarbij de ene partij structureel meer geeft dan de ander kan teruggeven, ontstaat vaak een zekere afhankelijkheid. Onevenwichtige uitwisselingsrelaties ontwikkelen zich gemakkelijk tot ongelijke machtsrelaties. Omgekeerd kan de angst voor afhankelijkheid en ondergeschiktheid juist een reden zijn voor mensen om bepaalde vormen van steun te weigeren. We gaan na welke patronen van ondersteuning we bij onze respondenten treffen.

Permanente ondersteuning is zowel omvattend als vaak duurzaam van aard. Er is sprake van een continue stroom van geld, goederen en levensmiddelen naar arme huishoudens. Ondersteuning wordt maandelijks of zelfs op wekelijkse basis geboden en is vaak van essentieel belang voor het dagelijkse rondkomen. Bijna een kwart van de respondenten ontvangt dergelijke hulp, meestal van directe familieleden (met name van ouders die zelf niet in een armoedesituatie verkeren). Een voorbeeld is een alleen-

staande moeder die over het bankpasje van haar moeder beschikt en daarmee regelmatig geld opneemt ('*Het is bij ons één. Mijn geld is haar geld. Haar geld is mijn geld*'). Een ander voorbeeld betreft de moeder van een andere respondente (zelf moeder van twee kinderen). Zij koopt bijna wekelijks boodschappen voor haar dochter. Bovendien stopt ze haar dochter regelmatig geld toe en heeft ze haar duizenden gulden geleend. Als de respondente haar moeder wat geld terugbetaalt, worden er meteen kleren voor de kleinkinderen van gekocht. Dergelijke informele steun blijkt voor de betrokkenen uiterst belangrijk om het hoofd boven water te kunnen houden.

Incidentele ondersteuning wordt ook gegeven vanuit gevoelens van loyaliteit en solidariteit, maar draagt een minder duurzaam en omvattend karakter dan de hiervoor beschreven steun. De ondersteuning wordt geboden om tijdelijke noodsituaties het hoofd te kunnen bieden, één specifieke wens in vervulling te laten gaan of bij bijzondere gelegenheden zoals verjaardagen, huwelijk, ziekte, enzovoort. Ongeveer eenderde van alle respondenten kan voorbeelden noemen van dergelijke incidentele en situationele vormen van steun. De bedragen die ermee gemoeid zijn blijken niet gering. De economische betekenis van incidentele ondersteuning kan daarom groot zijn voor arme huishoudens. Soms wordt geld geleend, zonder dat men het direct hoeft terug te betalen. In sommige gevallen kan de terugbetaling van geleend geld geheel achterwege blijven. Soms krijgt men hulp met een onverwachte of onverwacht hoog uitgevallen energierekening of krijgt men een korte vakantie aangeboden. Kinderen uit arme gezinnen krijgen met enige regelmaat geschenken van familieleden die er financieel beter voor staan. Zo komt het voor dat kinderen ondanks de beperkte financiële middelen van hun ouders toch over fietsen, dure sportschoenen of inline-skates beschikken.

Evenwichtige reciprociteit is gebaseerd op de verwachting van wederkerigheid (Fiske 1991). Mensen staan klaar voor anderen en rekenen erop dat ze op hun beurt op anderen kunnen terugvallen. Door hulp te bieden bouwen ze sociaal krediet op en verwerven ze toegang tot de ondersteuning van anderen. Deze vorm van ondersteuning heeft daarmee een instrumentele grondslag. Eveneens een derde van onze respondenten onderhoudt dergelijke uitwisselingsrelaties, met familie, vrienden en burens. Burens blijken een belangrijke bron van wederzijdse steun. Men doet boodschappen voor elkaar. Kleine geldbedragen en levensmiddelen worden over en weer geleend. Als er eten overblijft wordt de buurvrouw met een pannetje verrast. Dagbladen worden bij de burens in de brievenbus gedaan. Men laat

de hond voor elkaar uit en vangt de kinderen op, wat soms mogelijkheden schept om formeel of informeel wat bij te verdienen. De respondenten zien deze vormen van onderlinge steun als gewoon onderdeel van het sociale verkeer, maar ze hebben belangrijke economische betekenis in de zin dat ze bijdragen aan het dagelijkse rondkomen. Met name in buurten met hechte sociale relaties, zoals de buurt Vogeldorp in Amsterdam-Noord, treft men zulke informele steunrelaties. Zoals een rasechte 'Vogeldorpe-ling' het omschrijft:

Iedereen heeft hier met dezelfde makkes te kampen. Je leeft meer met elkaar. Je bent een met z'n allen. Er ontstaat een soort ruilhandel. Ik vind een bankstelletje bij het vuilnis en dat knap ik op voor mijn buurvrouw. Zij zorgt dat mijn was-machine gerepareerd wordt. Zo doen we dat. Met gesloten knippie. We hebben allemaal niks, maar als je zo leeft en doet, ben je hartstikke rijk.

Niet iedereen kan echter in gelijke mate terugvallen op informele steunnetwerken. Tweederde van de respondenten beschikt in meer of mindere mate over zulke vormen van sociaal kapitaal. Eén op de drie respondenten blijkt echter om allerlei redenen van ondersteuning door anderen te zijn uitgesloten. De redenen om geen beroep te (willen) doen op de steun van derden variëren van gevoelens van schaamte, het geleidelijk aan verbreken van contacten met anderen, bijvoorbeeld omdat men geen geld heeft voor reiskosten of om geschenken te retourneren tot – meer positief geformuleerd – een keuze voor onafhankelijkheid. Zo zeggen sommige respondenten, dat ze anderen vaak helpen maar zelf liever geen beroep op derden doen.⁶ Leden van arme huishoudens maken steeds afwegingen tussen enerzijds de mogelijkheden die zij hebben (bijvoorbeeld om wel of niet een beroep op steun van derden te doen) en anderzijds de individueel ervaren voor- en nadelen daarvan. Arme huishoudens die weinig of geen sociale steun kunnen mobiliseren, leven bijvoorbeeld bewust extra zuinig, hebben neveninkomsten of profiteren in redelijke mate van het armoedebeleid van de overheid. De ene persoon geeft de voorkeur aan financiële hulp van naaste familie boven het aanvragen van bijzondere bijstand. Een ander zal juist de afhankelijkheid en de controles van de sociale dienst op de koop toe nemen om zodoende geen hulp aan anderen te hoeven vragen.

De uitkomsten van het Amsterdamse onderzoek maken niettemin duidelijk dat veel respondenten niet gezien moeten worden als geïsoleerde individuen die louter afhankelijk zijn van de zorg door de staat. Hun maatschappelijke- en inkomenspositie is niet te begrijpen zonder inzicht in de sociale netwerken waarin zij zijn ingebed en de solidariteits- en wederkerigheidspatronen die daarmee verbonden zijn. De resultaten van het ar-

moedeonderzoek wijzen met name in de richting van de betekenis van sociale netwerken als een vorm van overlevingskapitaal. De schaduwzijde daarvan is dat deze kapitaalsvorm van weinig betekenis is voor processen van sociale mobiliteit. Daarnaast zijn er ook huishoudens die er alleen voor staan, niet over een ondersteunend sociaal netwerk beschikken en ook anderszins geen extra-inkomsten weten te verwerven. Voor hen is de situatie het meest problematisch.

Besluit

In dit artikel is vastgesteld dat er in de Nederlandse samenleving sprake is van een zekere democratisering van de kans op een financieel onzekere positie. Ook groepen burgers die tot de middenklasse behoren, lijken meer dan voorheen het risico te lopen door verlies van werk en/of partner om in een bepaalde fase van het leven een inkomen te hebben rond het sociaal minimum. Meestal is dit echter maar zeer tijdelijk. Tegelijkertijd is ge- wezen op een andere realiteit, namelijk het bestaan van een groep arme bur- gers die kampt met serieuze materiële en immateriële problemen. Voor deze groepen is de Nederlandse samenleving veel minder 'democratisch' dan wordt verondersteld. Zij worden duurzaam geconfronteerd met pro- blemen van bestaansonzekerheid. Daarbij komt dat velen van hen woon- achtig zijn in specifieke uitkeringswijken waarin sprake is van een concen- tratie van duurzame armoede. Voor beide realiteiten hebben Beck c.s. te weinig oog.

Ook is duidelijk gemaakt dat tegenover de individualiseringsthe- se inbeddingsthe- se geplaatst dient te worden. Traditionele familie-, buurt- en gemeenschapsbanden spelen nog altijd een rol in het leven van huishou- dens en individuen. Vaak wordt verondersteld dat dergelijke bindingen in toenemende mate vervangen zijn door vluchtige, vaak tijdelijke contacten. Dat blijkt – tot op zekere hoogte - in Amsterdam-Noord niet het geval te zijn. Er bestaan nog volop informele sociale relaties en informele vormen van ondersteuning binnen de kring van familie, buurt- en lotgenoten. Deze uitkomst leidt tot een zekere relativering van het kernbegrip van deze tijd 'individualisering'. Te gemakkelijk wordt verondersteld dat de moderne samenleving is opgebouwd uit losse individuen. Het gedrag en de maat- schappelijke positie van veel arme huishoudens is echter niet te begrijpen zonder inzicht in de sociale netwerken waar zij deel van uitmaken.

Een derde conclusie betreft de conceptualisering van armoede. In dit artikel is bepleit om het begrip armoede vooral te reserveren voor die categorieën die duurzaam van een inkomen rond het sociaal minimum

moeten rond komen. Tevens is erop gewezen dat maatschappelijke kwetsbaarheid niet alleen kan worden uitgedrukt in de laagte van het formele inkomen of de afwezigheid van een adequate opleiding, maar ook in het onvermogen van mensen om hulpbronnen te mobiliseren buiten het eigen huishouden. Hiermee kan tot een nadere specificering van de categorie armen worden gekomen, en wel diegenen die duurzaam moeten leven van een inkomen rond het sociaal minimum en die niet in staat zijn extra hulpbronnen te verwerven ter verlichting van hun financiële positie.

Noten

* Dit artikel is gebaseerd op lopend en afgesloten onderzoek dat de auteurs verricht hebben samen met anderen. We bedanken Ruud Muffels, Didier Fouarge (beide werkzaam bij de Katholieke Universiteit Brabant) en Serafim Karyotis (Erasmus Universiteit) voor de statistische analyses die we gebruiken in paragraaf 3 van dit artikel. Verder bedanken we Annelou Ypeij (werkzaam bij de Erasmus Universiteit) voor haar toestemming gebruik te maken van de empirische gegevens die zij samen met anderen heeft verzameld tijdens het veldwerk van het armoedeonderzoek in Amsterdam-Noord.

1. Hierbij moet vermeld worden, dat het CBS in zijn inkomensstatistieken nooit rekening houdt met studenten en met personen die wonen in instellingen en tehuisen (waaronder veel verpleegtehuizen voor ouderen en ook asielzoekerscentra). Juist in dergelijke instituties wonen veel mensen met een zeer laag inkomen.

2. Bij een totale armoedepopulatie van 33% is het aandeel daarbinnen van de incidentele armen 42% (= 14% van alle Nederlandse volwassenen), het aandeel herhaaldelijk armen is 36% (= 12% van alle volwassen Nederlanders) en het aandeel duurzame armoede 21% (= 7% van alle volwassen Nederlanders).

3. Volgens de meest recente gegevens

(uit 1997) telt Nederland momenteel 665.000 huishoudens met een inkomen onder of rond het sociaal minimum, waarvan er 245.000 oftewel 37 procent al drie jaar of langer in die situatie verkeerden. De reden voor dit verschil in uitkomsten is, dat de hier gepresenteerde analyse gebaseerd is op een longitudinaal databestand waarbij alle personen die ooit rond het minimum zaten (hoe kort dan ook) zijn meegeteld. Bij de gebruikelijke statistieken waarbij op een bepaalde peildatum een momentopname van de armoedepopulatie wordt gemaakt, blijven deze kortdurende armen veelal buiten beeld. Voor een nadere uitleg van deze statistische vertekening: vgl. Leibfried et al. (1995); Snel & Karyotis (1998).

4. Bij de herhaaldelijk armen zegt niet zestig, maar ruim vijftig procent dat men onvoldoende geld heeft om geregeld nieuwe kleren te kopen. Uit de gegevens kan niet worden opgemaakt of men om financiële redenen geen lid is van clubs of verenigingen.

5. Het onderzoek wordt uitgevoerd op vijf verschillende lokaties, over het algemeen wijken met een aanzienlijke mate van armoede en uitkeringsafhankelijkheid. Tevens staat op iedere onderzoekslokatie steeds een andere deelcategorie uit de armoedepopulatie centraal. In de eerste deelstudie in Amsterdam-Noord

stonden vooral autochtone huishoudens (de zogenaamde 'blijvers in de buurt') centraal. In een tweede deelstudie, uitgevoerd in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven, stonden Turkse huishoudens met een gering inkomen centraal. De derde deelstudie is uitgevoerd in de Amsterdamse Bijlmermeer. Hier ging het vooral om de situatie van eenoudergezinnen met een laag inkomen, waaronder veel Surinaamse en Antilliaanse alleenstaande moeders. De vierde deelstudie wordt momenteel uitgevoerd in Arnhem. Hier gaat het met name om jongeren in de leeftijdsgroep van pakweg achttien tot 24 jaar. De laatste deelstudie gaat tenslotte over armoede op het platteland. Deze studie wordt uitgevoerd op een nog

nader te bepalen lokatie in de provincies Groningen of Friesland en hier zal speciaal worden ingezoomd op de situatie van ouderen met een gering inkomen. Naast deze deelstudies wordt tenslotte ook een onderzoek uitgevoerd over de gevolgen van armoede voor kinderen. Bij het onderzoek zijn verschillende onderzoekers met een antropologische of kwalitatief-sociologische achtergrond betrokken: Annelou Ypeij, Tamara van der Hoek, Titiana Chessa, Richard Staring en Frank Wiendels.

6. Deze redenen om geen beroep te (willen) doen op sociale steun van derden zijn uitvoerig beschreven in: Ypeij, Snel & Engbersen (1999).

Literatuur

- Bauman, Z. 1998. *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*. Amsterdam: Boom
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. 1997. 'Die uneindeutige Sozialstruktur: Was heißt Armut, was Reichtum in der 'Selbst-Kultur'? In: U. Beck & P. Sopp (red.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske und Budrich, 183-197.
- Beck, U. & E. Bech-Gernsheim 1994. 'Individualisierung in moderne Gesellschaften. Perspektiven und Kontroversen einer Subjektorientierten Soziologie'. In: idem (red), *Risikante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. 1989. 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal'. In: idem, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.
- Buhr, P. 1995. *Dynamik von Armut. Dauer und biographische Bedeutung von Sozialhilfebezug*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Edin, K. 1991. 'Surviving the Welfare System: How AFDC Recipients Make Ends Meet in Chicago', *Social Problems*, jrg. 38, november, 462-474.
- Edin, K. & L. Lein, 1997. *Making Ends Meet. How Single Mothers Survive Welfare and Low-wage Work*. New York: Russell Sage Foundation
- Engbersen, G. & E. Snel. 1996. 'Achterstandswijken in Nederland'. In: Engbersen, G., J.C. Vrooman & E. Snel (red.). *Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA, 121-148.
- Engbersen, G. & E. Snel. 1997. 'Armoede in perspectief'. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.). *Arm Nederland: De kwetsbaren. Het tweede jaarrapport*

- armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 13-32.
- Engbersen, G., E. Snel & A. Ypeij. 1998. 'De andere kant van het armoedebeleid. Beleid en realiteit in Amsterdam-Noord'. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.), *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Fiske, A.P. 1991. *Structures of Social Life. The Four Elementary Forms of Human Relations*. New York: Free Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. London: Polity Press.
- González de la Rocha, M. 1994. *The Resources of Poverty: Women and Survival in a Mexican City*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Jargowsky, P. 1997. *Poverty and Place: Ghettos, Barrios, Slums*. New York: Russell Sage.
- Komter, A.E. 1996. 'Reciprocity as a Principle of Exclusion: Gift Giving in the Netherlands', *Sociology*, jrg. 30, 299-316.
- Komter, A., J. Burgers & G. Engbersen. 1999. 'Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie'. Utrecht: onderzoekschool AWSB.
- Kroft, H. e.a. 1989. *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Leibfried S., L. Leisering e.a. 1995. *Zeit der Armut. Lebensläufe im Sozialstaat*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Leisering, L. 1997. 'Individualisering und 'sekundäre Institutionen' – der Sozialstaat als Voraussetzung des modernen Individuums'. In: U. Beck & P. Sopp (red.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske und Budrich, 143-160.
- Leisering, L. & S. Leibfried. 1999. *Time and Poverty in the Welfare State*. Cambridge University Press.
- Lomnitz, L.A. 1977. *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shantytown*. New York [etc.] : Academic Press.
- Mingione, E. 1987. 'Urban Survival Strategies, Family Structure and Informal Practices'. In: M.P. Smith & J.R. Foggin, *The Capitalist City: Global Restructuring and Community Politics*. Oxford: Basil Blackwood, 297-322.
- Mingione, E. 1994. 'Life Strategies and Social Economies in the Postfordist Age', *International Journal of Urban and Regional Research* jrg. 18, nr. 1, 24-45.
- Muffels, R., E. Snel, D. Fouarge & S. Karyotis. 1998. 'Armoedecarrières. Dynamiek en determinanten van armoede'. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.), *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Muffels, R., D. Fouarge & E. Snel, 1999. 'Langdurige, hardnekkige armoede', *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 84, 16 april, 296-298.
- Ypeij, A., E. Snel & G. Engbersen, 1999. 'Armoede in Amsterdam-Noord'. Eerste deelstudie van project 'landschappen van armoede'. Rotterdam: Risbo (EUR)
- Portes, A. 1995. 'Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A conceptual Overview'. In: A. Portes (red.). *The Economic Sociology of Immigration*. New York: Russell Sage, 1-41.
- Portes, A. 1998. 'Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology',

- Annual Review of Sociology*, jrg. 24, 1-24.
- Ringen, S. 1987. 'Poverty in the Welfare State?' In: R. Erikson et al. (eds.), *The Scandinavian Model. Welfare State and Welfare research*. Armonk, New York, etc.: M.E. Sharpe, 122-138.
- Roberts, B.R. 1991. 'Household Coping Strategies and Urban Poverty in a Comparative Perspective'. In: M. Gottdiener & C. Pickvance (eds.), *Urban Life in Transition*. Londen: Sage, 135-167.
- Roberts, B.R. 1994. 'Informal Economy and Family Strategies', *International Journal of Urban and Regional Research*, jrg. 18, nr. 1, 6-23.
- Schuyt, C.J.M. 1996. 'Het grootste probleem is sociale overbodigheid'. *NRC Handelsblad*, 30 november.
- Snel, E. & S. Karyotis. 1998. 'Eenmaal arm, altijd arm. Over de dynamiek van armoede en bijstandsafhankelijkheid', *Beleid & Maatschappij*, jrg. 25, 4-13.
- Snel, E. & G. Engbersen, 1999a. 'Openheid en geslotenheid van de Nederlandse verzorgingsstaat. Over oude en nieuwe vormen van sociale ongelijkheid'. In: R. van der Veen & W. Trommel (red.), *De herverdeelde samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Snel, E. & G. Engbersen, 1999b. 'Individualisering en sociale ongelijkheid'. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering*. Nijmegen: SUN
- Sociaal en Cultureel Planbureau & Centraal Bureau voor de Statistiek. 1998. *Armoedemonitor 1998*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Elsevier Bedrijfsinformatie (cahier 151).
- Stack, C.B., 1974. *All Our Kin. Strategies for Survival in a Black Community*. New York: Harper & Row.
- Walker, R. 1994. *Poverty Dynamics: Issues and Examples*. Avebury: Aldershot.
- Wilson, W.J. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass and Public Policy*. University of Chicago Press, Chicago.
- Wilson, W.J. 1996. *When Work Disappears. The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.
-
-